

Anticipace budoucnosti školy a vzdělávání

Jiří Kotásek

Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta - Ústav výzkumu a rozvoje školství

Hlavním cílem předloženého příspěvku je podat zprávu o výsledcích šetření, v němž byly zjišťovány názory ředitelů škol na budoucí vývoj školy a školního vzdělávání na základě alternativních scénářů a jim odpovídajících modelů školy. Poněvadž jde o téma, které má širší společenský a pedagogický kontext, načrtne nejdříve problematiku anticipace budoucnosti školy a vzdělávání v teorii a výzkumu, představíme upravenou verzi scénářů zkonstruovaných v rámci projektu OECD „Schooling for tomorrow“ v návaznosti na autorem již dříve publikované příspěvky a v hlavní části uvedeme výsledky domácího šetření ve srovnání s analogickými sondami v zahraničí.

Úvod

Celosvětový rozvoj školství ve druhé polovině 20. století nepřinesl pouze jeho kvantitativní expanzi a transformaci cílů, institucionálních struktur a vzdělávacích obsahů, ale i změny ve způsobu, jak je vzdělávání reflektováno teoretickým poznáním a chápáno veřejností a politikou. Škola jako instituce přestala být analyzována a posuzována pouze ve svém minulém vývoji a v existující podobě struktur a procesů v ní probíhajících, ale též se zřetelem k jejímu budoucímu utváření. Reflexe budoucnosti vzdělávání a školy jako svébytného sociálního jevu či společenského subsystému byla ovlivněna celkovou proměnou zkoumání společnosti sociálními vědami, jejichž předmětem se stala rovněž dimenze budoucnosti. Již v polovině minulého století se konstituuje *futurologie* resp. *prognostika* jako sociální věda, která studuje existující vývojové trendy různých oblastí společenského života tak, aby mohla předvídat jejich budoucí vývoj.

V myšlenkovém ovzduší, které považovalo studium budoucnosti za životně důležité pro stále rychleji se měnící svět, se začaly utvářet nové teorie vysvětlující současný stav společnosti a analyzující její směřování. Zásadní význam získaly práce, které charakterizovaly probíhající společenské procesy jako „druhou průmyslovou revoluci“, „vědeckotechnickou revoluci“ nebo „třetí vlnu“ radikálních společenských změn v lidských dějinách. Vznikly tak teorie postindustriální, postmoderní, informační a globální společnosti. V roce 1973 předložil *D. Bell* koncept společnosti vědění, resp. znalostí (*knowledge society*), který postupně nabyl značného vlivu a na rozhraní 20. a 21. století se stal myšlenkovým východiskem nové generace studií o budoucnosti (*BELL 1973*). *A. Giddens* ve své práci „*Důsledky modernity*“,

původně publikované v roce 1990, konstatoval, že „futuresologie – mapování možných (pravděpodobných) dostupných budoucností – se stává důležitější než mapování minulosti... Anticipace budoucnosti se stává součástí přítomnosti, čímž ovlivňuje to, jak se budoucnost skutečně vyvine“ (GIDDENS 2003). Studium a předvídání budoucnosti (future studies, foresight) se tak v současnosti stalo důležitou oblastí akademického výzkumu a zdrojem politického rozhodování.

Specifická sféra studia budoucnosti školy a vzdělávání si postupně vybudovala rozsáhlý fond odborné literatury a výzkumných zpráv. Nejvýznamnější mezinárodní prací anticipující budoucnost vzdělávání v tehdejší západní Evropě se stal projekt „*Vzdělávání člověka pro 21. století*“, který byl zpracován v letech 1968-1975 za vedení L. Čerycha a H. Janne v rámci *Plánu Evropa 2000* (FRAGNIERE 1975). Opíral se o soubor futurologických studií s obecným sociologickým a specificky pedagogickým zaměřením. Výsledkem projektu byla ve své době vlivná publikace, jejíž předmět, struktura a metoda se staly jedním z metodologických modelů studia budoucnosti vzdělávacího systému v podmínkách vyspělých demokratických zemí. V české literatuře, ovlivněné uvolněnými politickými a ideologickými podmínkami 60. let, zaujala významné místo práce R. Richty a početného kolektivu spolupracovníků z různých vědních oborů (včetně pedagogiky) „*Civilizace na rozcestí*“. Jejím cílem bylo analyzovat „společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce“. Upozornila na nové určující faktory společenských proměn odlišující se od dogmatických marxistických názorů na sociální revoluce. Na základě rozboru proměn práce, kvalifikace a vzdělání anticipovala určující úlohu vzdělávání pojatého jako celoživotní proces v rozvoji společnosti a člověka. Další pokus o nárys budoucnosti školy byl pak učiněn v 70. a 80. letech F. Bacíkem, J. Průchou a E. Walterovou (BACÍK 1975; PRŮCHA a WALTEROVÁ 1983).

Obnovený zájem o studium budoucnosti vzdělávání a školy pozorujeme v současnosti. Vedle významného mezinárodního dokumentu UNESCO „*Učení je skryté bohatství*“ (DELORS 1997) charakterizujícího žádoucí aktivity vzdělávací politiky vyspělých i rozvojových zemí světa se uplatňuje několik metodologicky odlišných přístupů k mapování vzdělávací budoucnosti. Klasický futurologický přístup zvolily dvě zahraniční studie založené na souhrnném zpracování názorů expertů prostřednictvím tzv. delfské metody. Využívá se zde odborných znalostí a zkušeností různých skupin expertů ke generování soudů o budoucích skutečnostech, které jsou určovány rozsáhlým komplexem vzájemných souvislostí a závislostí, nepřístupných zkoumání v rámci jedné disciplíny. První z nich byla zpracována v Německu a publikována v roce 1999 s titulem „*Potenciál a dimenze společnosti vědění a*

její důsledky pro vzdělávací procesy a struktury“ (DELPHI GERMANY SURVEY 1998). Druhá z nich byla zveřejněna v letošním roce rakouským Institutem vyšších studií v rámci programu LEONIE (Learning in Europe: Observatory on National and International Evolution). Její název zní: „*Vzdělání a učení v budoucnosti: Společenské trendy a strategie vzdělávací politiky v evropském srovnání*“. Studie označuje hlavní exogenní a endogenní trendy v rozvoji evropských vzdělávacích soustav a analyzuje tzv. „slabé signály“ společenských proměn, které mohou být předzvěstí proměn ve vzdělávání (LEONIE 2004).

Druhým metodologicky nosným přístupem ke konstrukci budoucího vývoje ve sféře vzdělávání je tvorba alternativních scénářů školy jako instituce a školního vzdělávání. Byl využit jedním z dlouhodobých projektů organizovaných OECD a je podrobně charakterizován v hlavní části příspěvku.

V současné době zvolily některé země metodu veřejné diskuse jako zdroj formulace názoru a doporučení na budoucí školský vývoj. Příkladem může být Francie, kde prezident Jacques Chirac v roce 2003 vyvolal veřejnou debatu o poslání a úkolech francouzských škol, zřídil zvláštní výbor pro její organizování a zpracování výsledků. První utříděné výsledky debaty byly prezentovány v letošním roce (COMMISSION 2004).

V našich domácích podmínkách se systematickým prognózováním rozvoje společnosti a veřejnou politikou zabývá Centrum pro sociální a ekonomické strategie (CESES) na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, jehož publikace zahrnují rovněž problematiku vzdělávání (CESES 2002, POTŮČEK 2003).

Alternativy budoucího vývoje školství a modely školy podle OECD

Potřebu futurologické dimenze v teorii a politice školního vzdělávání si uvědomily členské země Organizace pro hospodářskou spolupráci a rozvoj, které při setkání ministrů školství roku 1996 v Paříži pověřily svůj přidružený expertní orgán Centrum pro výzkum a inovace ve vzdělávání (CERI) studiem možností budoucích proměn školství. Program *"Schooling for Tomorrow"* (OECD 2001, OECD 2003) se vedle srovnávací analýzy školských inovací a využívání informačních a komunikačních technologií ve výuce zaměřil na požadované vypracování alternativních variant školního vzdělávání pro budoucí společnost.

Představa o budoucnosti školství se představuje v podobě scénářů opírajících se o paralelní analýzy trendů ve vývoji technologií a ekonomiky, proměn v životě společnosti a způsobech jejího řízení. Konstrukce několika možných scénářů vychází z předpokladu, že do budoucnosti školy nepovede pouze jedna cesta, ale spíše mnohé a velmi rozmanité. Aby bylo možné o nich soustavně uvažovat, bylo nutné soustředit se na několik základních modelů,

kteřé v čistě ("vypreparované") podobě umožní uvědomit si hlavní dimenze strategické volby. Scénáře umožňují položit si otázku pravděpodobnosti a žádoucnosti každého z nich. Úkolem vzdělávací politiky pak je najít cesty k tomu, aby možné a žádoucí se navzájem maximálně sblížilo, tzn. aby to, co by si společnost co nejvíce přála, se stalo co nejpravděpodobnějším.

Navržené scénáře nejsou podle autorů ani čistě empirickou konstrukcí (predikcí), ani normativní představou (vizí). Naskýtá se ovšem otázka, zda toto negativní vymezení je dostatečné. Lze předpokládat, že scénáře mají spíše povahu metodického nástroje dlouhodobých strategických úvah v oblasti vzdělávací politiky. Jsou pojaty jako alternativy školy jako takové, nikoliv jako extrapolace z futurologických závěrů jednotlivých oblastí společenského života (technologie, ekonomika, životní prostředí, sociální vztahy, kultura, politika), i když školní vzdělávání je jimi silně ovlivňováno. Zdá se, že záměrné omezení scénářů pouze na instituci školy snižuje jejich teoretickou metodologickou hodnotu při predikci celkového místa vzdělávání a učení ve společnosti ve prospěch tvorby instrumentária pro sféru vzdělávací politiky v oblasti školství.

Časovým obdobím, k němuž se scénáře vztahují, je příštích 15-20 let. Je to období, které výrazně přesahuje obvyklé vládní cykly vzdělávací politiky, ne však zase takové, aby se opíralo o spekulativní futuristické konstrukce. Předmětem úvah z hlediska úrovně vzdělávání je institucionální podoba a vzdělávací programy týkající se dětí a mládeže od raného věku v předškolním, primárním, nižším a vyšším sekundárním vzdělávání, nikoli tedy na úrovni terciární a v dalším vzdělávání dospělých, které jsou budovány na odlišných principech. Scénáře nejsou přitom specifické ve vztahu k jednotlivým úrovním vzdělávání, což způsobuje jejich značnou obecnost a malou konkrétnost, pokud jde o existující stupně a typy škol.

Scénáře vycházejí ze tří základních představ o budoucnosti školství, které odpovídají základní logice individuálního a institucionálního chování: zachovávat, posilovat, oslabovat.

První stanovisko předpokládá, že se budou dále uplatňovat s většími, či menšími kvantitativními změnami existující modely podle dosavadního principu "více téhož", tak jak tomu bylo od dob vzdělávací expanze v 50. a 60. letech 20. století. Současný stav školství se pouze promítne do jeho budoucnosti. Autoři tuto alternativu faktické funkční stagnace označují za *pokračování současného stavu* (status quo extrapolated). Lze ji chápat buď jako důsledek toho, že veřejnost si reformu školního vzdělávání nepřejí a školství samotné není schopno zásadní změnu realizovat, nebo též jako udržování historicky vzniklého chápání školy a školského systému proti silám, které dosažený stav rozkládají.

Druhá možnost je založena na předpokladu, že politické, hospodářské a sociálně-kulturní podmínky v podobě zvýšených veřejných a soukromých investic a skutečného uznání

významu vzdělanosti pro společnost povedou k *posilování funkce školy* jako nenahraditelné sociálně-kulturní instituce. Dojde k uznání, prohlubování a rozšiřování pečovatelských a učebních funkcí školy nezbytných pro společnost vědění a k využití školy jako nástroje sociální soudržnosti. Bude založena jejich nová dynamika navazující na optimistická očekávání. Scénáře tohoto typu jsou označeny za "*rescholarizační*" (re-schooling scenarios).

Třetí alternativa se může v důsledku nespokojenosti se školou jako institucí projevit výrazným *oslabováním funkce školy*, či dokonce jejím zánikem jako důsledkem civilizačních proměn, posilování kompetitivních tržních principů a nových komunikačních mechanismů i celkové sociálně-kulturní krize globalizovaného světa. Lze pak mluvit o "*descholarizačních*" scénářích (de-schooling scenarios).

Experti OECD konstruovali jednotlivé scénáře tak, aby bylo možno je srovnávat v rámci "společné struktury shluků proměnných", které jsou považovány za rozhodující dimenze ovlivňující rozvoj systémů školství (ve vztahu k jednotlivým modelům):

- a) jaké postoje a očekávání má veřejnost vůči škole, jaké jsou preference a podpora ze strany politických sil
- b) jak jsou chápány cíle školního vzdělávání a funkce školy
- c) čím je charakterizována organizační struktura školy a vzdělávacího procesu
- d) jaká je "geopolitická dimenze" školství, tj. jaké společenské orgány rozhodují o školském systému, kdo jsou činitelé ovlivňující školství
- e) jaké sociální a profesní postavení budou mít učitelé jako hlavní nositelé školních vzdělávacích procesů, event. i další personál ve vzdělávání.

Po počáteční mnohosti a neurčitosti ve formulaci názorů na budoucnost školy se klasifikace modelů školy opírá o šest základních scénářů začleněných do triády pokračování současného stavu i v budoucnosti, posilování a oslabování funkcí školy (viz tab. 1).

Tab. 1
Scénáře budoucnosti školy podle OECD

A. Pokračování současného stavu <i>(extrapolace – status quo)</i>	1. Udržování byrokraticky řízených školských systémů <i>(tradiční model školy)</i>
	2. Pokračování odlivu z učitelství <i>(krizový model školy)</i>
B. Posilování funkcí školy <i>(rescholarizace)</i>	3. Školy jako hlavní střediska společenského života obcí <i>(model komunitní školy)</i>
	4. Školy jako organizace zaměřené na procesy učení <i>(model učící školy)</i>
C. Zanikání funkcí školy <i>(descholarizace)</i>	5. Sítě učících se v podmínkách společnosti sítí <i>(učební sítě)</i>
	6. Uplatňování tržních principů ve vzdělávání <i>(tržní model školy)</i>

Původních pět scénářů bylo doplněno o scénář ohrožení školství krizí učitelství. Scénář byl nejdříve považován za jednu z variant descholarizace. V průběhu dalších diskusí došlo ke změně v začlenění dvou scénářů (OECD 2003). Scénář charakterizovaný krizí učitelství (označený v tabulce číslem 2) se začleňuje do kategorie extrapolace místo do dříve uvažované descholarizace. Naopak uplatňování tržního modelu (číslo 6) vede k oslabování funkcí školy a patří ke scénářům descholarizace, nikoli extrapolace.

Scénáře nejsou konstruovány ve vztahu k jednotlivým různě orientovaným školám, ale k převládajícímu modelu školy ve vyvíjejícím se školském systému.

Charakteristika scénářů byla již publikována v autorově příspěvku (KOTÁSEK 2002a).

Ověřování a posuzování scénářů budoucnosti školy

Scénáře budoucnosti školy charakterizované v předcházející části kapitoly jsou výsledkem práce týmu školských expertů, kteří je konstruovali na základě komparace stavu školství v zemích s dlouholetým členstvím v OECD. Autoři abstrahují od existujících situací v jednotlivých zemích a charakterizují scénáře ve velmi obecné rovině. Naskýtá se přirozeně otázka, jak jsou scénáře vnímány ve specifických podmínkách jednotlivých zemí a jaká stanoviska zaujímají skupiny subjektů k vývoji školy v budoucnosti prizmatem navržených

modelů. Na tuto otázku lze odpovědět na základě provedených šetření, která se uskutečnila v zahraničí i v domácích českých podmínkách.

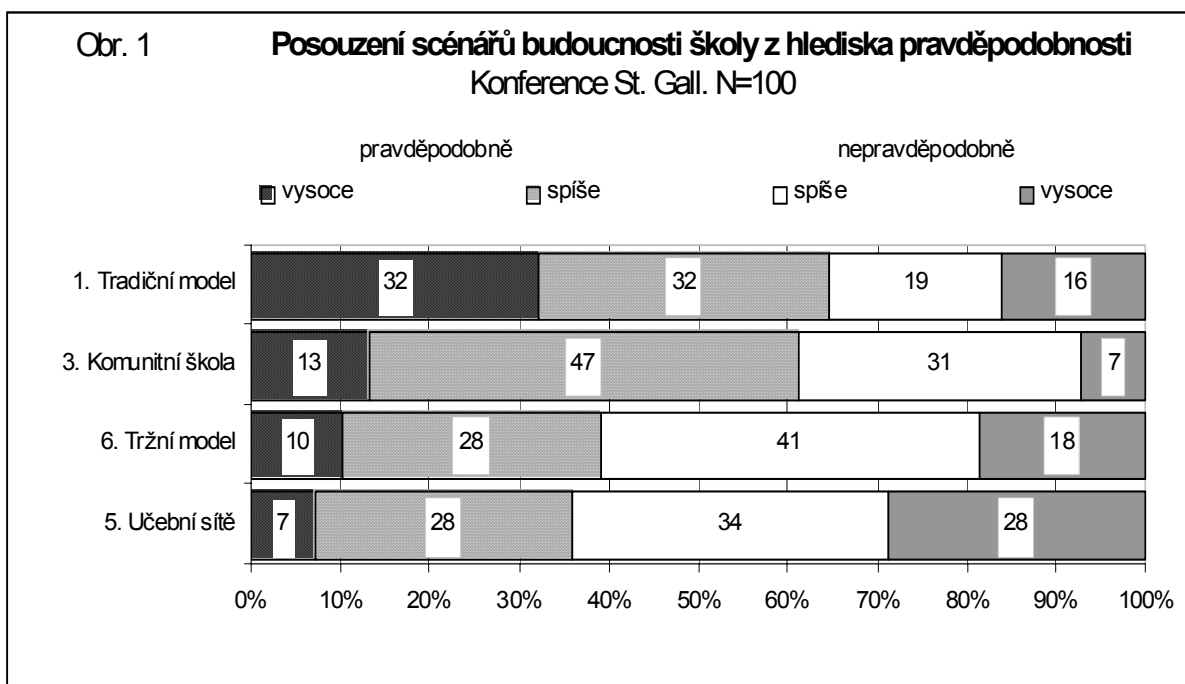
Zahraniční šetření

Konstrukce scénářů na základě několika brainstormingových setkání v letech 1997-2000 byla svěřena malé autorské skupině školských expertů a jejich externích konzultantů z několika zemí. V čele skupiny stáli pracovníci OECD *D. Istance* a *M. Kobayashi*. Již při jejich tvorbě a dalším upřesňování se ukázalo, že nejde jen o definování a strukturu scénářů, ale že jejich konstrukce se zároveň může stát účinným prostředkem výměny názorů na směřování vývoje školství v delším časovém horizontu i formulace linií vzdělávací politiky reflektující potřeby vzdálenější budoucnosti. Po jejich prvním zveřejnění v dokumentech OECD se ukázala potřeba empirickým způsobem ověřit, zda je soubor navržených scénářů dostatečně srozumitelným a nosným nástrojem pro perspektivní uvažování o školství, a jak jsou jednotlivé scénáře posuzovány početnějšími skupinami subjektů zainteresovaných v otázkách školního vzdělávání. Tohoto úkolu se ujal ženevský profesor pedagogiky *W. Hutmacher* (HUTMACHER 2001), který v roce 2000 uskutečnil dvě dotazníková šetření u účastníků konference o budoucnosti školství ve švýcarském kantonu *St. Gall* a u delegátů *mezinárodní konference o školských inovacích v Rotterdamu*. Švýcarská konference měla 150 účastníků, z toho dvě třetiny dotazník vyplnily a odevzdaly (N = 100). Mezi nimi byli téměř rovnoměrně zastoupeni pracovníci kantonální školské správy, ředitelé škol a učitelé, vedle malé skupiny zástupců firem a odborů. Mezinárodní konference se zúčastnilo asi 100 delegátů ze 24 členských zemí OECD, z nichž tři čtvrtiny správně a úplně vyplněný dotazník odevzdaly (N = 73). Mezi nimi výrazně převažovali odpovědní pracovníci ministerstev školství, výzkumníci a experti, pouze jedna třetina byli učitelé a rovněž malá skupina představitelů ekonomiky. Mezinárodní skupina měla na rozdíl od švýcarské větší podíl představitelů ze sféry ústředního politického rozhodování o školství. Účastníci obou konferencí nepředstavují podle autora reprezentativní výběr ze zainteresovaných skupin populace, jejich zájem o vzdělávací politiku a názory na budoucnost školy jsou však natolik závažné a věcně poučené, že mohou být směrodatné pro institucionální osudy školství.

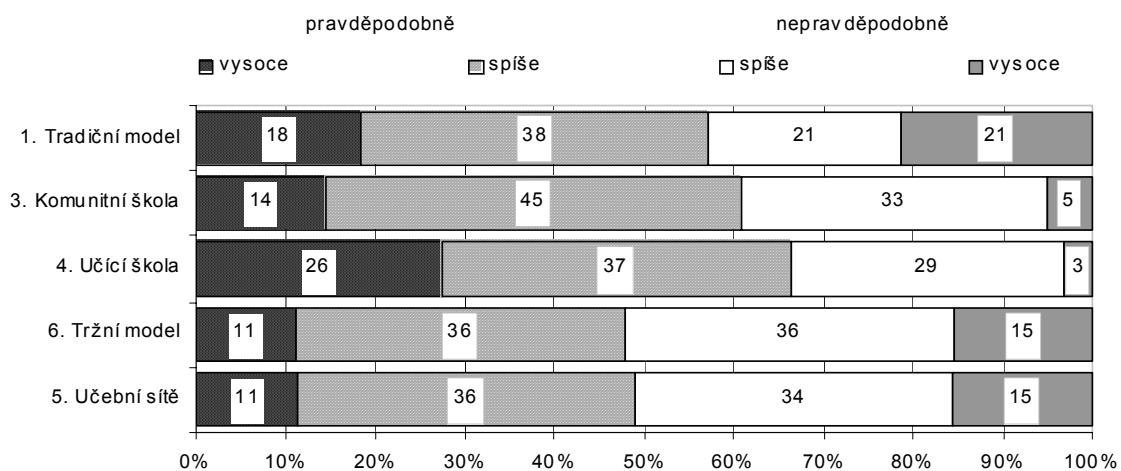
V obou uvedených případech bylo použito dotazníků zjišťujících názory na pravděpodobnost a žádoucnost jednotlivých scénářů se čtyřmi kategoriemi odpovědí (vysoce, spíše pravděpodobně - vysoce, spíše nepravděpodobně; vysoce, spíše žádoucí - vysoce, spíše nežádoucí). Otázka vztahující se k pravděpodobnosti byla respondentům objasněna jako stanovisko k tomu, do jaké míry se příslušný scénář reálně prosadí, či neprosadí, otázka po

žádoucnosti vyžadovala vyjádřit k němu stupeň preference či odmítání, a to vždy v horizontu let 2015-2020.

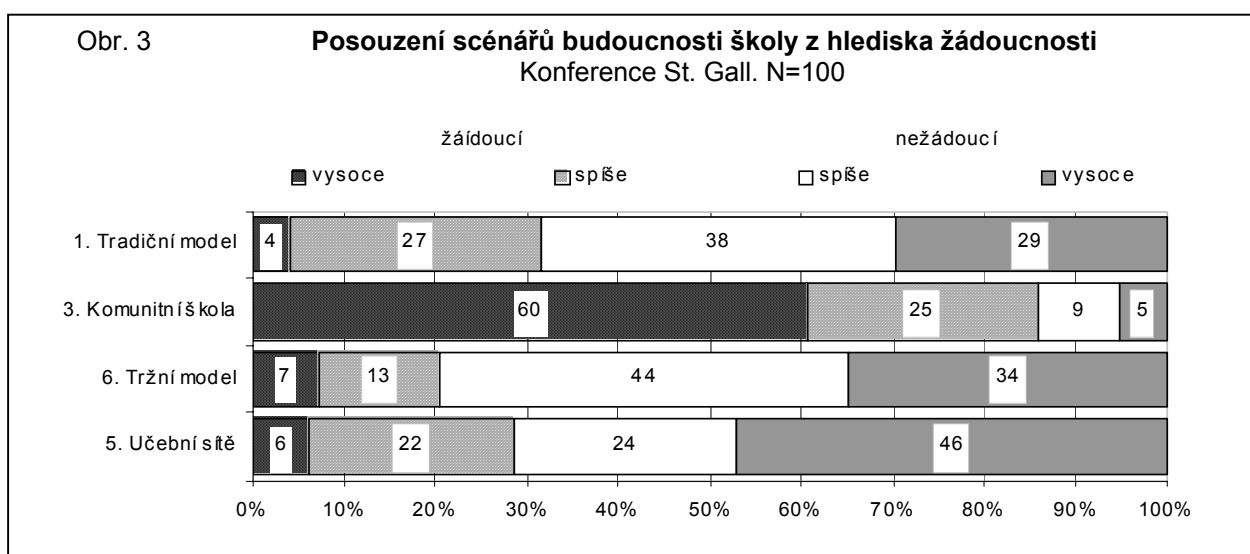
Výsledky ankety jsou obsaženy v grafech (obr. 1.- 4.) převzatých ze zprávy W. Hutmачera (HUTMACHER 2001, s. 233-235). Autor na obou konferencích nezjišťoval stanoviska ke krizi učitelství (scénář č. 2), v kantonu St. Gall ani ke škole jako učící organizaci (scénář č. 4). Hlavním důvodem bylo, že konečný soubor scénářů nebyl v roce 2000 ještě stabilizován. Proto také pořadí scénářů v grafice neodpovídá konečné struktuře.

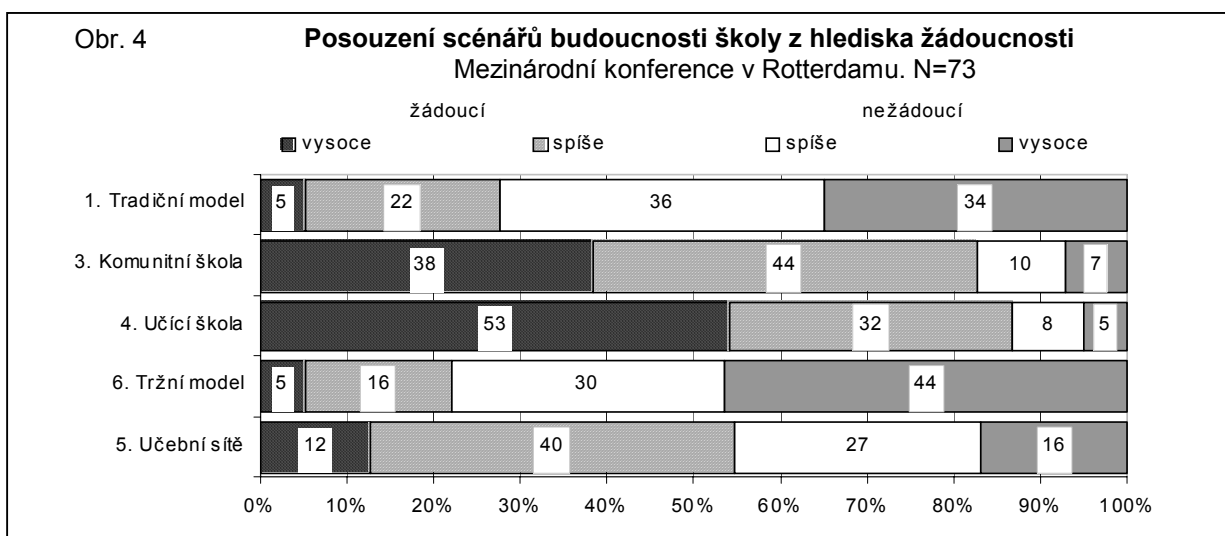

Obr. 2 **Posouzení scénářů budoucnosti školy z hlediska pravděpodobnosti**
Mezinárodní konference v Rotterdamu. N=73

Autor v analýze výsledků ankety z hlediska pravděpodobnosti jednotlivých scénářů (obr. 1 a 2) konstatuje, že podíl vyhraněných stanovisek pozitivních i negativních (vysoce pravděpodobně - vysoce nepravděpodobně) se vyskytuje v proporci okolo 70 %. Vyvozuje z toho, že vysoký podíl nejednoznačných odpovědí vyjadřuje nejistotu, již respondenti pocíťují k problematice budoucnosti školy. Výjimkou jsou stanoviska k zachování současné podoby školství (scénář č. 1). Pokud se vezmou v úvahu vyhraněná i opatrná stanoviska k tradičnímu modelu, pak lze jejich relativně vysoký podíl přičíst tomu, že v problematice školství velmi kvalifikovaní respondenti nepovažují 10-15 let za dostatečně dlouhou dobu k tomu, aby byla překonána institucionální inerce a zastaralé pedagogické praktiky. Přesto však se nejvyšší proporce obou stupňů pravděpodobnosti u obou zkoumaných skupin účastníků přičítá oběma, či jednomu ze scénářů posilování funkce školy (okolo 60 %). Naopak descolarizační scénáře jsou považovány za nepravděpodobné.

Analýza odpovědí vztahujících se k žádoucnosti (obr. 3 a 4) prokazuje, že stanoviska účastníků obou konferencí na rozdíl od odhadů pravděpodobnosti jsou jednoznačnější. Ve Švýcarsku jsou descholarizační scénáře odmítnuty, a to velmi rozhodně. Na mezinárodní konferenci v Rotterdamu to platilo pouze pro tržní model, pokud však jde o uplatnění učebních sítí, převažoval kladný postoj. Vysvětlení je zřejmě v tom, že v mezinárodní skupině byl vyšší podíl těch, kdo se v rámci svých řídicích odpovědností podílejí na rozvoji informačních a komunikačních technologií ve školství. Za nejžádoucnější scénáře se považují ty, které směřují k posílení funkce školy. Ministerští delegáti v Rotterdamu upřednostňovali model školy jako učící organizace.

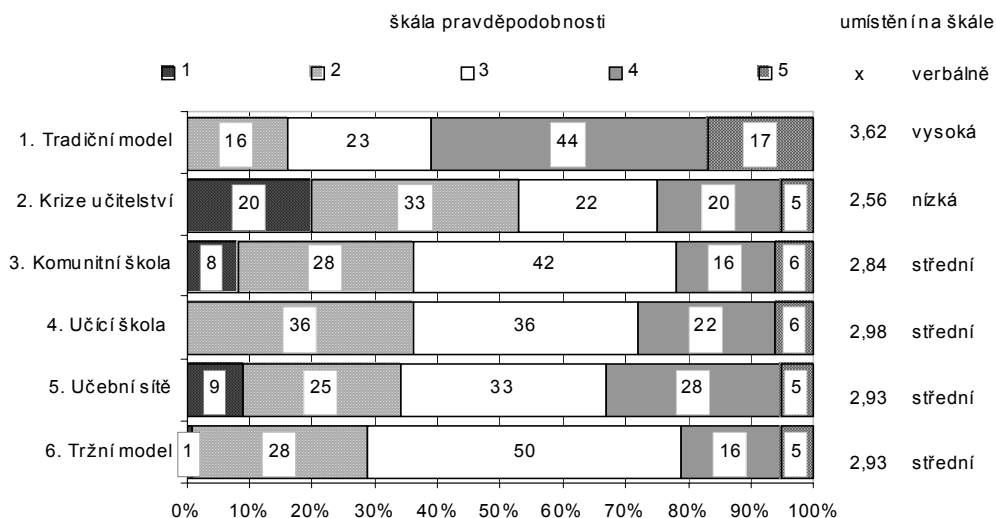
Domácí šetření

Se stejným záměrem jako na konferencích v švýcarském kantonu St. Gall a v Rotterdamu se v letech 2001 a 2002 uskutečnila dvě česká šetření, jichž se zúčastnilo celkem 160 respondentů. Zpracováno bylo pouze 149 dotazníků, 11 pro neúplnost odpovědí bylo vyřazeno. Respondenty byli jednak studující 1. ročníku bakalářského studijního programu "Školský management" Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy a účastníci funkčního studia ředitelů škol z Prahy, Středočeského a Jihočeského kraje, jednak účastníci kurzu "Úvod do srovnávacího studia vzdělávacích soustav" v doktorském studijním programu v oboru pedagogika uvedené fakulty. 87 % respondentů byli ředitelé a zástupci ředitelů základních a středních škol, zbytek pracovníci školské správy (5 %) a doktorandi v kombinovaném studiu

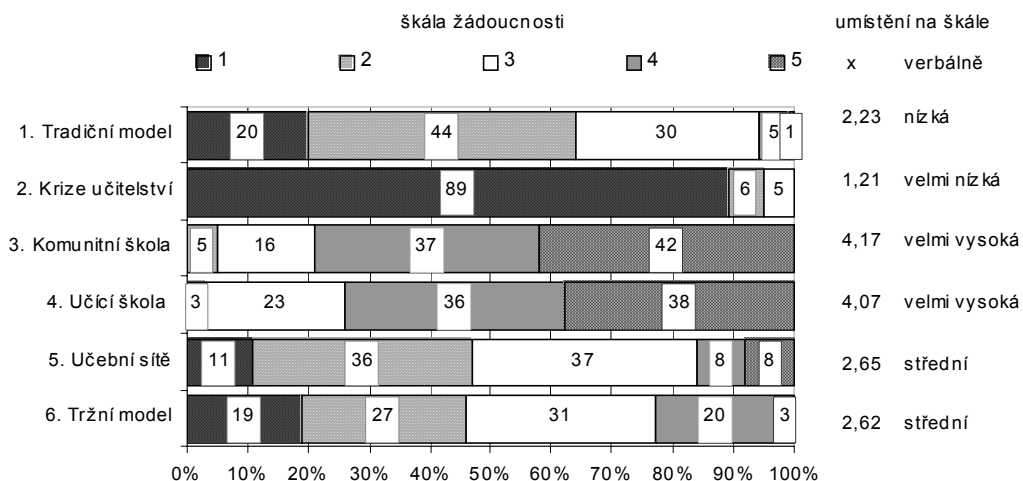
(8 %). Struktura českých respondentů byla podobná účastníkům konference v St. Gall, ale s poněkud menším podílem pracovníků školské správy. Od účastníků rotterdamské konference se však lišili, protože se mezi nimi nevyskytovali pracovníci s ministerskou odpovědností. V zásadě však lze strukturu zahraničních i domácích respondentů považovat za srovnatelnou pokud jde o její zainteresovanost na budoucím vývoji školy a vzdělávání.

Obě česká šetření se uskutečnila v rámci přednášky a návazného semináře na téma "Scénáře budoucnosti školy". V první části byl účastníkům ve skupinách o 25-30 účastnících verbálně a pomocí grafických schémat prezentován výklad o scénářích OECD (viz KOTÁSEK 2002a) s možností doplňujících dotazů, ve druhé části byly administrovány dotazníky. Dotazníky respektovaly rozlišení stanovisek z hlediska pravděpodobnosti a žádoucnosti. Účastníci se měli vyjádřit s ohledem na předpokládaný vývoj českého školství. Sonda uskutečněná v roce 2001 (N = 64) umožnila respondentům vyjádřit svá stanoviska na 5stupňové škále (1 - nejnižší, 5 - nejvyšší pravděpodobnost nebo žádoucnost) a vypočítat průměrnou hodnotu odhadu z obou zjišťovaných hledisek (obr. 5 a 6). Sonda z roku 2002 (N = 73) použila pro vyjádření stanovisek metodiky W. Hutmachera se dvěma stupni kladného, či záporného odhadu (obr. 7 a 8). Proto jí bylo možné využít i při srovnání zahraničních a domácích výsledků ankety. V obou českých sondách měli respondenti možnost připojit objasňující komentář. V závěru druhé části prováděné seminární formou se uskutečnila rozprava, v níž se někteří účastníci vyjádřovali k předloženým scénářům nebo zdůvodňovali svá stanoviska. Při zpracování výsledků ankety byla vzata v úvahu stanoviska vyjádřená v dotaznících i v průběhu semináře. Zároveň jsou k nim připojeny výsledky dalších diskusí o budoucím vývoji školy z ředitelských kurzů pořádaných v roce 2003 Ústavem profesního rozvoje pedagogických pracovníků PedF UK.

Obr. 5 **Posouzení scénářů budoucnosti školy z hlediska pravděpodobnosti**
Česká sonda 2001. N=64

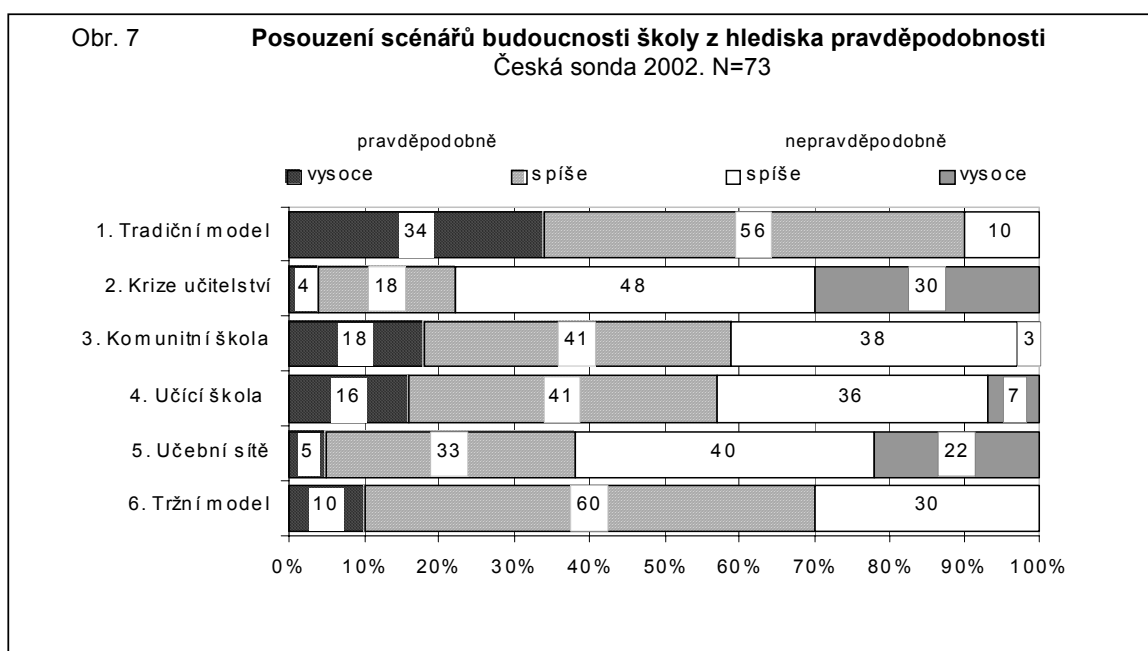

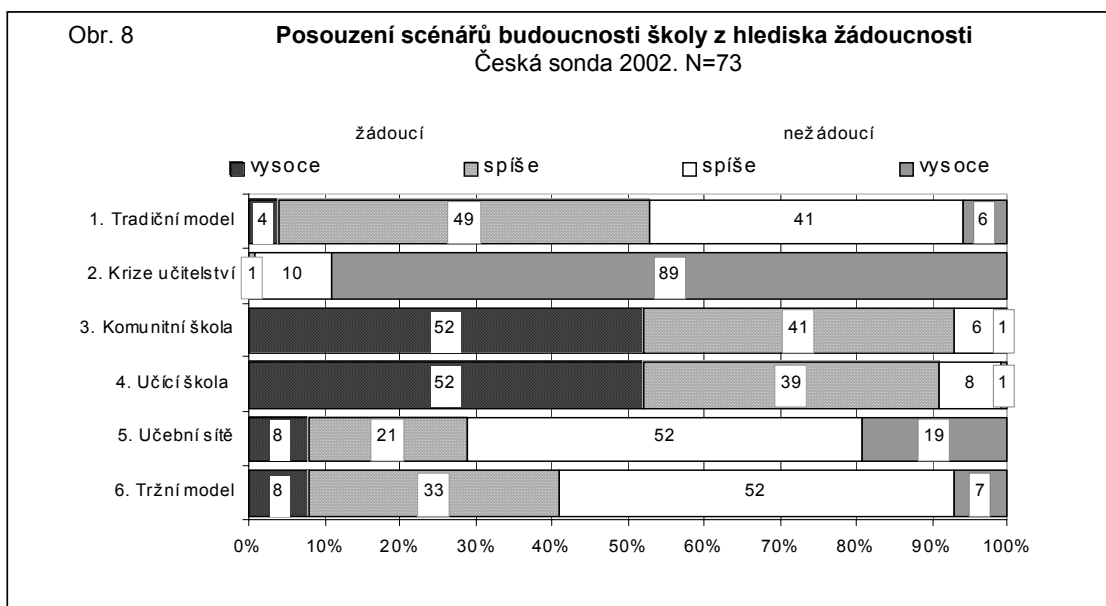
Obr. 6 **Posouzení scénářů budoucnosti školy z hlediska žádoucnosti**
Česká sonda 2001. N=64

Již první česká sonda v roce 2001 (obr. 5 a 6) prokázala, že i v domácím prostředí je předložená konstrukce scénářů budoucnosti školy srozumitelná a účinně motivuje k reflexi o možnostech, nebezpečích a perspektivách vývoje školy v delším časovém horizontu. Diferencovaná četnost stanovisek k jejím jednotlivým stupňům prokazuje, že respondenti jasně rozlišovali předložené scénáře. Používání středního stupně škály je početnější při odhadech pravděpodobnosti než při vyjadřování stanovisek k žádoucnosti. Nejistota respondentů se zde projevuje, zejména pokud jde pravděpodobnost tržního modelu a komunitní školy. Vysoká pravděpodobnost se přičítá pouze tradičnímu modelu ($x = 3,62$), nízká pouze krizi učitelství. Shodné umístění ve středu škály pravděpodobnosti u rescholarizačních i descholarizačních scénářů ukazuje jednak nejistotu českých respondentů v názorech na přeměnu školy, jednak přesvědčení, že status quo zůstane zachován. Pravděpodobnost, že bude pokračovat krize učitelství, je podle nich nízká. Zřejmě převládá zčásti realistický, zčásti optimistický názor, že při dalším zhoršování situace v postavení a kvalitě učitelů musí vzdělávací politika zjednat nápravu.

Vysoký a prakticky shodný stupeň žádoucnosti mají oba rescholarizační scénáře ($x = 4,17$ a $4,07$), nízký stupeň scénáře se přičítá pokračování byrokraticky řízených systémů veřejného školství, velmi nízký úpadku učitelství. Charakteristické pro tuto skupinu respondentů je, že považují žádoucnost rescholarizačních scénářů za střední.

Druhá česká sonda z roku 2002 (obr. 7 a 8) administrovaná rovněž skupině ředitelů škol s malým podílem doktorandů potvrdila stanoviska vyjádřená v první sondě, a v důsledku jednoznačnějších kategorií pro vyjádření pozitivních, či negativních stanovisek jsou její kvantitativní výsledky pregnančnější. Za jednoznačně nejpravděpodobnější se považuje scénář zachování existujícího systému řízení školství, v němž sice nastupuje decentralizace zřizovaných pravomocí u středních škol do krajů, ale i nadále se udržuje výrazný centrální vliv. Tuto situaci považují respondenti za stabilní. Respondenti nevěří, že v dlouhodobé perspektivě bude pokračovat krize učitelství a snižování kvality a funkčnosti školy. Za spíše pravděpodobný než nepravděpodobný se považuje tržní model, na rozdíl od učebních sítí, kterým respondenti nepřičítají funkci možné substituce školy. Mezi oběma rescholarizačními scénáři se nerozlišuje a jejich pravděpodobnost je jen o něco vyšší než nepravděpodobnost.

Rovněž žádoucnost je u druhé sondy podobná první. Za výrazně vysoce žádoucí se též považují scénáře komunitní a učící školy. Zjištěné údaje i další vyjádření respondentů ukazují, že obě varianty rescholarizačních scénářů nejsou považovány za protikladné, ale za vzájemně se doplňující. Mezi žádoucností a nežádoucností tradičního modelu školy je rovnováha, což naznačuje, že současný stav se pro školství považuje za bezpečnější a dává se mu přednost před vývojem pod vlivem tržních a technologických faktorů oslabujících funkci školy. Na druhé straně se v preferenci statu quo projevuje jistá pochybnost o možnostech proměn školy jako instituce.

Další méně formalizované zjišťování názorů na budoucí vývoj školství probíhalo v rámci funkčního studia ředitelů škol v roce 2003. Opíralo se o soubor výroků odvozených do značné míry ze scénářů, k nimž účastníci zaujímali stanoviska. Výroky se týkaly několika základních problémů české vzdělávací politiky s dlouhodobou perspektivou.

Pokud jde o zachování či změnu současného modelu školy a charakteru řízení školství, účastníci v převážné většině vyjadřovali názor, že současný systém a postavení učitelů v něm je v kritickém stavu a že existující velmi silná nespokojenost s ním povede k reorganizaci jeho financování a změně v postavení školy, avšak ve velmi dlouhodobé perspektivě. Výrazně většinový souhlas byl vyjádřen k těmto výroky: *"Žáci, rodiče a učitelé se neubrání zásadním změnám"*, *"Ve vzdělávání se budou mnohem více angažovat různé instituce i profesionálové z výrobní sféry"*. Zároveň však bylo shodně konstatováno, že proměny narazí na značné překážky, zejména vzhledem k tomu, že různé zájmové skupiny ve školství trvají na svých dílčích stanoviscích a dohoda mezi nimi a s nimi bude obtížná. Platí sice, že krize může být podnětem pro zásadní proměnu vzdělávacího systému, ale budoucí podoba školství je považována za velmi nejistou. Z písemně vyjádřených stanovisek této skupiny účastníků šetření i z diskusních vystoupení předcházející skupiny v seminářích však celkově vyplývá, že ředitelé škol nepovažují udržování statu quo ve školství za žádoucí, další pokračování jeho existence je však v domácích podmínkách velmi pravděpodobné.

Ve vztahu ke vzdělávacím programům a vnitřní reformě školy - na rozdíl od nejistoty, pokud jde o školství jako celek - panuje u ředitelů škol přesvědčení, že školy jsou schopny vynaložit další úsilí i za předpokladu, že veřejnost, média a politická sféra nezvýší svou podporu vzdělávacímu systému. Účastníci debat o budoucnosti školy se domnívají, že dojde k pestřejší nabídce vzdělávacích programů, které umožní nejen modifikaci vzdělávacích obsahů, ale i organizační změny ve výuce směrem k diferenciaci a individualizaci učebních procesů žáků. Méně jednoznačné stanovisko bylo vyjádřeno k možnosti vytvoření školy jako společenského a kulturního střediska obcí. Dále jsou účastníci diskusí přesvědčeni, že dojde k posílení neformálního učení a k univerzálnímu využívání informačních a komunikačních technologií jako součástí procesu školního vzdělávání. Očekává se, že školy a učitelé se zapojí do aktivit dalších organizací, jejichž náplní je učení. Pozitivní stanoviska k výroky uvedeného typu potvrzují anketou zjištěné údaje, že ředitelé škol inklinují k modelu učící školy, která si osvojí nové nástroje komunikace informací a řízeného učení.

V seminárních diskusích byly rovněž zjišťovány názory na možnou budoucnost, pokud jde o rovnoprávné podmínky ke vzdělávání pro všechny jednotlivce. V této důležité problematice vzdělávací politiky panuje mezi účastníky zčásti nerozhodnost, většinou však

značná skepse. Očekává se spíše prohloubení nerovnosti v přístupu ke vzdělávání, jeho poskytování, a zejména v jeho výsledcích. V uváděných stanoviscích převládá názor, že škola v českých podmínkách nedává možnost pro překonávání sociální nerovnosti ve vzdělávání. Zároveň se v nich odráží hluboce zakotvené učitelské přesvědčení o nepřekonatelnosti rozdílů ve schopnostech jedinců.

Závěry, k nimž se dospělo v roce 2003 analýzou stanovisek k výrokům o budoucnosti školy, potvrzují výsledky zjištěné v předcházejících dvou sondách a ilustrují převládající postoje těch, kteří budou ovlivňovat vnitřní život českých škol. Pozoruhodné je zejména přesvědčení, že škola a učitelé jsou schopni zdokonalovat vzdělávací procesy i v nepříliš příznivých podmínkách.

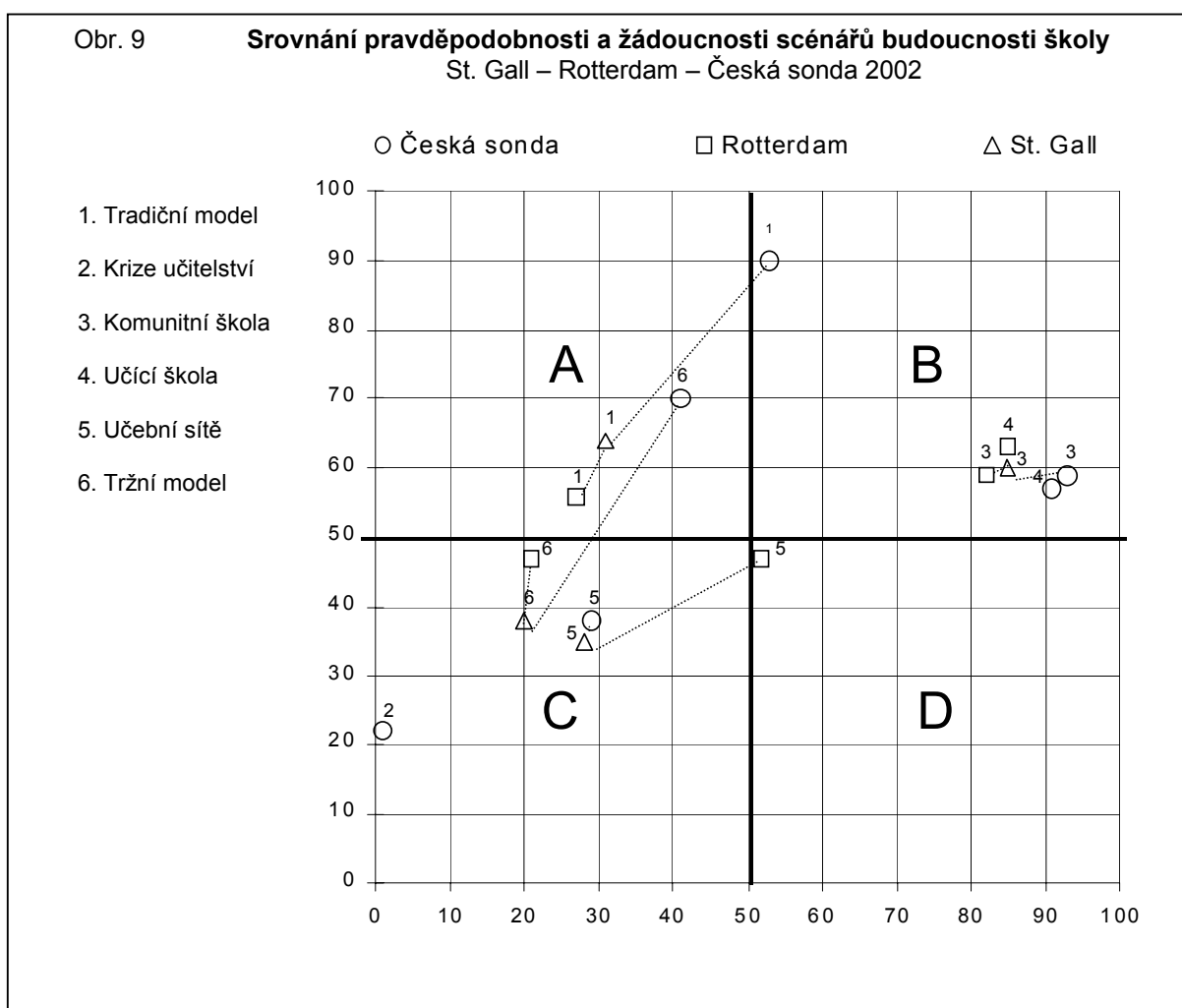
Srovnávací analýza domácích a zahraničních šetření

Ověřování a posuzování scénářů budoucnosti školy pomocí ankety, jejíž účastníci z několika zemí, včetně České republiky, mají ve vztahu ke vzdělávacímu systému podobnou roli, umožňuje na základě srovnávací analýzy charakterizovat mezinárodně obecně sdílená stanoviska a zároveň posoudit, do jaké míry jsou názory na očekávaný vývoj české školy specifické. Jde však o srovnávací analýzu, jejíž výsledky mají do jisté míry omezenou platnost. Týká se to především skutečnosti, že účastníci nereprezentují v dostatečném rozsahu širší okruh zemí, pro něž byly scénáře projektovány. Uvedené omezení je oslabeno tím, že existují doklady o vysoké názorové shodě na jejich strukturu, pravděpodobnost a žádoucnost. Mezi tyto doklady, kromě dosud uvedených šetření, patří tiskem nezveřejněné výsledky ankety se skupinou respondentů ve frankofonním Švýcarsku a ve Švédsku (HUTMACHER 2001, s. 235-236), na regionálním semináři německy mluvících zemí OECD "Učení ve společnost vědění" roku 2001 v Esslingenu (KOTÁSEK 2001) a stanoviska vyjádřená na zasedáních Řídící rady Centra pro inovace a výzkum ve vzdělávání OECD (KOTÁSEK 2002b). Nejnověji byla nosnost scénářů jako nástrojů vzdělávací politiky zaměřené k budoucnosti prokázána na Fóru OECD "Schooling for Tomorrow" v Poitiers v roce 2003 zprávami o projektech realizovaných v kanadském Ontariu, Nizozemsku, Anglii a v několika zemích asijsko-pacifického regionu (KOVAŘOVIC 2003). Z tohoto důvodu lze považovat srovnávací analýzu tří nezávislých šetření z přecházející části kapitoly za mezinárodně směřodatnou, samozřejmě s omezením na vyspělé země.

Vážnější omezení dosavadních výsledků šetření, včetně stanovisek vyjádřených na mezinárodních fórech, zejména z hlediska metodologie zkoumání budoucnosti, lze vidět v tom, že jde o relativně úzké názorové spektrum skupin subjektů reprezentujících pouze vnitřní

faktory vývoje vzdělávacích systémů (viz kapitolu o politických faktorech vývoje školství). Prozatím chybí ověřené údaje o stanoviscích různých skupin veřejnosti a sociálních partnerů, zejména však ze sféry těch, kteří se bezprostředně podílejí na politickém rozhodování o školství.

Srovnávací analýza vychází z výsledků uvedených zahraničních šetření W. Hutmachera (viz obr. 1.-4.) a srovnatelných dat z České republiky. Z českých sond byla při srovnávání dat použita sonda z roku 2002, v níž byla stanoviska respondentů vyjádřena ve stejných kategoriích jako v citovaných zahraničních šetřeních (viz obr. 7-8). Na rozdíl od dosud předložených výsledků šetření analyzovaných ve vztahu k pravděpodobnosti a žádoucnosti separovaně, srovnávací analýza zkoumá i vztah mezi oběma hledisky. Vztahy jsou proto graficky vyjádřeny v tabulce, která na vertikální ose zaznamenává předpokládanou pravděpodobnost jako součty podílu souhlasných stanovisek obou stupňů (vysoce a spíše pravděpodobně), na horizontální ose analogické podíly týkající se žádoucnosti (obr. 9).

Obr. 9 je přesvědčivým dokladem značné názorové shody na budoucnost školy v mezinárodním měřítku. Názorová shoda se zde vztahuje - jak je třeba znovu připomenout - na aktéry vzdělávací politiky působící na rozhodování zevnitřku vzdělávacího systému.

Z grafu rovněž vyplývá, že rozsah názorů na pravděpodobnost scénářů na svislé ose je nižší než rozsah názorů na jejich žádoucnost. Potvrzuje to již výše uvedené zjištění, že respondenti v názorech na pravděpodobnost budoucího vývoje projevují větší nerozhodnost, zatímco o žádoucnosti jsou jejich přesvědčení mnohem pevnější. Srovnání dosavadních šetření, včetně českých sond, v zásadě potvrzuje názor W. Hutmachera, že čím žádoucnější (nežádoucnější) je scénář, tím spíše jej subjekty ze školské sféry považují za pravděpodobnější (nepravděpodobnější) vývojový trend. Lze tudíž předpokládat, že názory na žádoucnost a pravděpodobnost korelují. Vyplývá z toho, že to, co lidé chtějí a uvědomují si, má vliv na jejich představy o budoucnosti a tato reflexe se zároveň stává faktorem budoucího vývoje. (Uvedená teze plně zapadá do teorie současné společnosti vypracované A. Giddensem.) (GIDDENS 2003.)

Ze struktury umístění jednotlivých scénářů na grafu zaznamenávajícího ve vzájemném vztahu pravděpodobnost i žádoucnost je dále patrné, že stanoviska k nim - vyjádřená v analyzovaných šetřeních - vytvářejí shluky odpovídající třem kvadrantům grafu:

- 1) rescholarizace v podobě modelů komunitní a učící školy je vysoce žádoucí a dosti pravděpodobná (kvadrant B)
- 2) descholarizační scénáře tržního modelu školy a učebních sítí jsou málo žádoucí a málo pravděpodobné (kvadrant C)
- 3) zachování tradičního modelu školy a byrokratického řízení školství je rovněž málo žádoucí, avšak dosti pravděpodobné (kvadrant A).

Čtvrtý kvadrant D (výrazná žádoucnost a malá pravděpodobnost) není ve stanoviscích tří skupin respondentů obsažen a zřejmě se ve scénářích nevyskytuje. Krize učitelství, pro niž jsou k dispozici pouze české údaje, představuje specifický scénář považovaný za absolutně nežádoucí, zároveň však za nepravděpodobný.

Při srovnávání zahraničních a českých šetření lze dospět k několika významným závěrům:

- 1) Skupina českých respondentů má tendenci vyjadřovat svá stanoviska ve vyhraněnější podobě než obdobné skupiny v zahraničí. Pravděpodobně to prokazuje trvající částečnou odlišnost české situace od zemí se stabilizovanějším školstvím a vzdělávací politikou.
- 2) Představitelé českých škol se naprosto shodují s názory zahraničních respondentů, pokud jde o scénáře komunitní a učící školy. Považují je snad za ještě potřebnější reformní vize, i když zároveň za poněkud méně reálné.
- 3) Rovněž v negativních postojích k postupnému nahrazování školy učebními sítěmi existuje výrazná shoda, zejména se švýcarskou skupinou. Nedůvěra k technickým nástrojům didaktické komunikace odráží silné přesvědčení českých učitelů a ředitelů škol, že školní vzdělávání je založeno především na interpersonálním vztahu. Nepopírá to však možnost uplatnění těchto nástrojů v rámci školy jako stabilní instituce.
- 4) Tržní model, klasifikovaný zahraničními respondenty jako nežádoucí a nepravděpodobný, je českými účastníky ankety považován za výrazně pravděpodobnější, a dokonce i o něco více žádoucí. Působí zde relativně silné přesvědčení části českého učitelstva vzniklé v počátcích transformace školství v 90. letech, že tržní síly a silnější privatizace škol a školských služeb mohou pozitivně ovlivnit stav školství, kterému se podle jejich zkušeností nedostává dosti pozornosti ze strany státních orgánů.
- 5) Nejvýraznější názorová odchylka českých účastníků ankety je ve stanovisku k zachování dosavadního systému řízení školství a tradičního modelu školy. Panuje silně rozšířené přesvědčení o tom, že v českých podmínkách se tento scénář uplatní s vysokou pravděpodobností, přičemž jeho zachování je bezpečnější, a tudíž i žádoucí než oslabování funkce školy pod vlivem trvajícího nedostatečného pochopení jejího významu veřejností a politikou. Jestliže vezmeme v úvahu i částečné přijímání tržního modelu, pak se zdá, že české prostředí inklinuje k takové budoucnosti školy, která spojuje veřejnou péči a kontrolu s prvky privatizace, zatímco rescholarizační varianty považuje spíše za ideální vizi, která je však v bližší budoucnosti málo reálná.
- 6) Názory na krizi učitelství jsou v českých podmínkách značně rozporné. Její absolutní odmítání spojuje postoje a zájmy učitelstva jako profesní skupiny s pochopením funkce učitelské profese v rozvoji vzdělanosti a vědění, respondenti si však nechtějí připustit možnost pokračování a prohlubování současného poklesu sociálního statusu a snižování kvalifikace učitelů a vlastně považují za jisté, že veřejnost a stát na tuto situaci zareaguje. Na druhé straně pak - vzhledem k relativnímu přijímání tržního modelu, který fakticky postavení učitelů ohrožuje - možnost dalšího poklesu významu učitelství připouštějí.

Projevuje se tak i v názorech domácích respondentů neurčitost české vzdělávací politiky v klíčové otázce učitelské profese.

Závěry vyplývající z ověřování scénářů budoucnosti školy

Z analyzovaných šetření, jejich interpretací a dalších diskusí o scénářích lze odvodit závěry platné obecně v mezinárodním měřítku, které se mohou stát i východiskem perspektivních úvah o českém školství.

Zcela jednoznačný je závěr, že respondenti nechtějí, aby tradiční model školy zakotvený v byrokratickém systému řízení veřejného školství zůstal zachován, nepodporují však ani deinstitutionalizaci v důsledku vzniku učebních sítí, ani privatizaci na úkor veřejného charakteru školství. Jasná preference pro rescholarizační scénáře je vlastně snahou o návrat k původním principům, které vytvořily masové školství, a zasloužily se o vznik industriální společnosti a napomohly procesům směřujícím k její nové fázi modernity. V této vizi mají školy zůstat součástí veřejného institucionálního sektoru a získávat z něho optimální finanční zdroje na základě konsenzu všech politických sil působících v dané zemi. Vlády a ministerstva odpovídající za vzdělávací a kvalifikační systémy by však měly mít odlišnou roli, než tomu bylo dosud. Centrum by mělo zajišťovat co nejlepší podmínky pro získávání a využívání vědění jako klíčové společenské hodnoty všemi jedinci. Bude se však omezovat pouze na stanovení vzdělávacích cílů, struktury a sítě školství, status a profesionalitu učitelů, vyhlásování střednědobých záměrů na základě perspektivně stanovených strategií, objektivní evaluaci škol a stavu vzdělanosti, stimulaci a podporu vzdělávacích inovací založených na managementu znalostí. Vzdělávací procesy by měly směřovat k další individualizaci a zároveň usilovat o sociální integraci. Do centra pozornosti by se mělo dostat rozvíjení znalostí, dovedností a kompetencí, za stejně důležitou je nutno ale považovat socializaci, zprostředkování hodnot, demokratického občanství a solidarity. Permanentním úkolem celého systému i jednotlivých škol musí být snižování sociálních nerovností v získávání a využívání vědění.

Příklon k rescholarizačním scénářům znamená větší důraz na jednotlivé školy, které by měly měnit výukové a učební procesy i svůj vnitřní život, ale zároveň i nově řešit svou úlohu v komunitách. Školy by se měly účastnit obnovy občanského života v komunitách a propojovat život dětí se světem dospělých ve školách jako střediscích společenského života obce. Škola jako organizační jednotka by se na rozdíl od dosavadní situace měla stát autonomnější, otevřenější vůči svému okolí, reaktivnější na současný život a transparentnější, pokud jde o procesy i dosažené výsledky. I když se každá škola má vyvíjet osobitě, všechny

by měly zachovat princip inkluзивity a heterogenity tím, že začleňují děti a mládež různých zdravotních, sociálních a psychických předpokladů do společně organizovaných činností a učebních procesů. Zároveň by měly být vytvářeny předpoklady pro využívání informačních a komunikačních technologií uvnitř školy i mimo ni. Jestliže komunitní model školy bude využíván zejména v povinném školním vzdělávání, pak učící model spíše v sekundárním odborném vzdělávání.

Uvažování o budoucnosti školy na základě metody konstrukce a ověřování scénářů se ukázalo být myšlenkově produktivní cestou poznání stavu vzdělávacího systému a užitečným nástrojem perspektivní vzdělávací politiky v měřítku celé země i plánování rozvoje jednotlivých škol.

Literatura

- BACÍK, F. *K teoretickým a metodologickým otázkám prognóz dalšího vývoje socialistické školy*. Pedagogika, 2, 1975.
- BELL, D. *The Coming of Post-Industrial Society : A Venture in Social Forecasting*. New York: 1973.
- CESES. *Průvodce krajinou priorit pro Českou republiku*. Praha: Gutenberg, 2002.
- COMMISSION DU DEBAT NATIONAL SUR L'AVENIR DE L'ECOLE. *Les Français et leur Ecole: Le miroir du débat*. Paris : Dunod, 2004.
- DELORS, J. et al. *Učení je skryté bohatství*. Praha : PedF UK, 1997.
- DELPHI GERMANY SURVEY 1996/1998. *The Potential and Dimensions of Knowledge-Based Society and its Effects on Educational Processes and Structures*. Combined Final Report. Munich – Basel: Federal Ministry of Education, Science, Research and Technology, 1998.
- FRAGNIERE, G. (red.) *L'éducation créatrice*. Amsterdam - Bruxelles: Elsevier Séquoia, 1975. - *Lernen für ein neues Jahrhundert*. Frankfurt a. M. : Diesterweg, 1976.
- GIDDENS, A. *Důsledky modernity*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2003.
- HUTMACHER, W. *Visions of Decision-makers and Educators for the Future of Schools: Reactions to the OECD Scenario*. In OECD *What Schools for the Future?* Paris : OECD, 2001, s. 231-240.
- KOTÁSEK, J. *Zpráva o regionálním semináři německy mluvících zemí OECD v Esslingenu*. Praha : ÚVRŠ PedF UK, 2001.

- KOTÁSEK, J. Modely školy budoucnosti. In WALTEROVÁ, E. (ed.) *Rozvoj národní vzdělanosti a vzdělávání učitelů v evropském kontextu. 1. díl Teoretické a komparativní studie*. Praha : PedF UK, 2002a. s. 8-24.
- KOTÁSEK, J. *Zpráva o zasedání Řídící rady CERI/OECD*. Praha : ÚVRŠ PedF UK, 2002b.
- KOVAŘOVIC, J. *Zpráva o fóru OECD Schooling for Tommorrow v Poitiers*. Praha : ÚVRŠ PedF UK, 2003.
- LEONIE. *Bildung und Lernen in Zukunft*. Wien : Institut für Höhere Studien, 2004.
- OECD *What Schools for the Future?* Paris : OECD, 2001.
- OECD *Networks of Innovations*. Paris : OECD, 2003.
- PRŮCHA, J.; WALTEROVÁ, E. *Rok 2000. Budeme celý život žáky?* Praha : Mladá fronta, 1983.
- POTŮČEK, M. a kol. *Putování českou budoucností*. Praha : Gutenberg, 2003.